ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ *

Ο βιβλιοθηκάριος Ibn an-Nadîm († 990 μ. Χ.) στο έργο του *Fihrist* διηγείται το εξής όνειρο που είδε ο χαλίφης al-Ma'mûn (813 – 833 μ.Χ.):[1]

«Ο χαλίφης ονειρεύτηκε έναν άντρα με λευκή και κοκκινωπή επιδερμίδα, με μεγάλο μέτωπο και πυκνά φρύδια, με φαλακρό κεφάλι, βαθιά γαλανά μάτια και ωραία χαρακτηριστικά να κάθεται στην καρέκλα του. Και διηγείται ο χαλίφης: Ονειρεύτηκα ότι στεκόμουν μπροστά του γεμάτος δέος. Όμως ρώτησα:

– Ποιος είσαι;

– Είμαι ο Αριστοτέλης, απάντησε. Αισθάνθηκα μεγάλη χαρά να είμαι μαζί του και ρώτησα:

– Ω φιλόσοφε, μπορώ να υποβάλω ορισμένες ερωτήσεις;

– Ρώτα, είπε.

– Τί είναι το καλό;

– Οτιδήποτε είναι καλό σύμφωνα με τον νου, απάντησε.

– Έπειτα τί;

– Οτιδήποτε είναι καλό σύμφωνα με το θρησκευτικό νόμο.

– Έπειτα τί;

– Οτιδήποτε είναι καλό σύμφωνα με τη γνώμη του λαού.

– Έπειτα τί;

– Δεν υπάρχει περαιτέρω έπειτα, είπε.»[2]

---

* Το κείμενο αποτελεί ελαφρώς παραλλαγμένη μορφή διάλεξης που δόθηκε στο Θ΄ Κύκλο διαλέξεων που οργάνωσαν "Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων" και η "8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων" στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων, την 20ή Νοεμβρίου 2000. Στις υποσημειώσεις, οι παραπομπές δίνονται με το όνομα του συγγραφέα και σύντομη μορφή του τίτλου. Ο πλήρης τίτλος και οι συντομογραφίες δίνονται στη βιβλιογραφία.

1. Ibn an-Nadîm, M., *Fihrist* , σ. 243, 3-8. Βλέπε και A. I. Sabra, "The Scientific Enterprise", σ. 181.

2. Μια παραλλαγή του ίδιου ονείρου αποδίδεται στον ʿAbdallâh ibn Ṭâhir, ο πατέρας του οποίου συνέβαλε στο να αναλάβει την εξουσία ο al-Ma'mûn μετά την εμφύλια σύ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Πολλά ερωτήματα εγείρονται γύρω από το όνειρο του al-Ma'mûn και τη διάδοσή του. Τα σημαντικότερα είναι: Πρώτον, ποιο είναι το ζήτημα πίσω από τη διάδοση αυτού του ονείρου; Έπειτα, ποιος είναι ο λόγος της εμφάνισης του Αριστοτέλη;

Σ' αυτά τα ερωτήματα μπορούμε να απαντήσουμε ως εξής: Σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες τα όνειρα ήταν τρόπος επικοινωνίας και διάδοσης ιδεών. Με άλλα λόγια τρόπος προπαγάνδας. Ο χαλίφης al-Ma'mûn προσπάθησε να συγκεντρώσει και να παγιώσει την εξουσία και το κύρος του χαλίφη και υποστήριξε την ορθολογιστική μουσουλμανική ομάδα των μουταζιλιτών. Αυτή η πολιτική τον οδήγησε να επιβάλει τη miḥna (η λέξη μεταφράζεται συνήθως με τη φράση "ιερά εξέταση") για όσους είχαν διαφορετικές πεποιθήσεις σε νομικά και θρησκευτικά θέματα.[3] Είναι εύλογο λοιπόν να υποθέσουμε πως κύκλοι γύρω από το χαλίφη εφηύραν το όνειρο επειδή ήθελαν να δικαιολογήσουν τη στάση και την πολιτική του χαλίφη.

Όσον αφορά στο δεύτερο ερώτημα, ο Αριστοτέλης ήταν όχι μόνο γνωστός στους κύκλους των μορφωμένων της Βαγδάτης αλλά και αναγνωρισμένη αυθεντία σε θέματα λογικής και διαλεκτικής. Ο χαλίφης al-Mahdî (775 – 785 μ.Χ.) είχε παραγγείλει τη μετάφραση των *Τοπικών* του Αριστοτέλη που περιέχουν τους κανόνες της διαλεκτικής επιχειρηματολογίας για να αντιμετωπίσει καλύτερα τις θεολογικές και θρησκευτικές συγκρούσεις της περιόδου.[4] Την ίδια χρονική περίοδο έγινε και η μετάφραση των *Φυσικών* του Αριστοτέλη για να αντιμετωπιστούν μανιχαϊκές αιρέσεις σε θέματα κοσμολογίας.[5] Κύρος δεν είχε μόνο ο Αριστοτέλης αλλά και άλλες μορφές της ελληνικής φιλοσοφίας και επιστήμης. Ο νομομαθής

γκρουση με τον μεγαλύτερο αδελφό του τον al-Amîn (809 – 813 μ.Χ.). Η οικογένεια των Ταχιριδών προσέφερε τις υπηρεσίες της σε διάφορες θέσεις στο χαλίφη al-Ma'mûn. Σύμφωνα με αυτή την παραλλαγή η αρχική ερώτηση του al-Ma'mûn είναι: «ποια είναι η άριστη κρίση;». Αυτή η εκδοχή σώζεται στο Ibn Nubâta, *Sarḥ al-ʿuyûn fî sharḥ risâlat Ibn Zaydûn*, σ. 213, και παρατίθεται στο D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σ. 97.

3. Η miḥna θεωρείται ως ένα σχέδιο εκ μέρους του al-Ma'mûn για να εξασφαλίσει για το θεσμό του χαλίφη τον πλήρη έλεγχο στα θρησκευτικά θέματα. Βλέπε J. A. Nawas, "The Miḥna of 218 A. H. /833 A. D.", σσ. 698 κ. ε..

4. Για διαλεκτικές αντιπαραθέσεις βλέπε J. van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, τόμος IV (1997), σσ. 725 κ. ε..

5. Βλέπε A. Dhanani, *The Physical Theory of Kalâm*, σσ. 182 κ. ε..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Yaḥyâ ibn Aktham (856 μ.Χ.) σε μια από τις συγκεντρώσεις λογίων, θεολόγων και νομομαθών στην αυλή του χαλίφη, απευθυνόμενος στον al-Ma'mûn λέει:

> «Ω ηγέτη των πιστών! Αν πάρουμε ως θέμα μας την ιατρική, είσαι ενσάρκωση του Γαληνού ως προς τη γνώση της· [αν πάρουμε] την αστρολογία, είσαι Ερμής [ο Τρισμέγιστος] στους υπολογισμούς σου· [αν πάρουμε] τη θρησκευτική γνώση, είσαι ʿAlî ibn Abî Ṭâlib στην πλήρη και τέλεια απόκτησή της...»[6]

Στο παράθεμα αυτό ο Γαληνός, που δεν ήταν Άραβας, μνημονεύεται μαζί με τον Άραβα ʿAlî ibn Abî Ṭâlib τον εξάδελφο και γαμβρό του Προφήτη Μωάμεθ. Το γεγονός αυτό δείχνει το βαθμό αποδοχής ορισμένων αυθεντιών της ελληνικής παράδοσης σε κύκλους της κοινωνίας της Βαγδάτης. Άρα το όνειρο και το παράθεμα που αναφέρθηκαν δείχνουν σαφώς τη διείσδυση της ελληνικής φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψης στη μουσουλμανική κοινωνία του 8ου και 9ου μ.Χ. αιώνα.

Η διείσδυση της ελληνικής φιλοσοφίας και επιστήμης στον ισλαμικό πολιτισμό.

Στις αρχές του 7ου μ.Χ. αιώνα οι Άραβες κατέλαβαν εδάφη όπου είχε διαδοθεί και ακμάσει η ελληνική παιδεία. Οι φιλοσοφικές και οι ιατρικές σπουδές στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου είχαν μεγάλη φήμη και ακτινοβολία ιδιαίτερα την περίοδο πριν από την κατάκτηση από τους Άραβες. Το ίδιο συνέβαινε και με άλλα εκπαιδευτικά κέντρα της Μέσης Ανατολής, όπως η περίφημη σχολή ρωμαϊκού δικαίου της Βηρυτού και η φημισμένη ρητορική σχολή της Γάζας.[7] Οι Έλληνες της διασποράς, από την ελληνιστική εποχή που εγκαταστάθηκαν στη Μέση Ανατολή, ίδρυσαν πόλεις και σχολεία όπου καλλιεργήθηκε η ελληνική παιδεία. Επίσης η περσική δυναστεία των Σασανιδών αυτοκρατόρων ενδιαφέρθηκε για κάθε είδος γνώσης περσικό ή ξένο. Το ενδιαφέρον τους αυτό στηρίχτηκε στο μύθο ότι οι Έλληνες έκλεψαν τη γνώση από τους Πέρσες, όταν ο Μέγας Αλέξανδρος αφαίρεσε όλα τα βιβλία από τη βασιλική βιβλιοθήκη των Αχαιμενιδών. Έτσι δημιουργήθηκε η παράδοση μετάφρασης ξένων έργων που περιεί-

---

6. Παρατίθεται στο D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σ. 101, από τον A. Ṭayfûr, *Kitâb Baġdâd*, f. 23b.

7. Για τις σχολές της Ύστερης Αρχαιότητας βλέπε N. G. Wilson, Scholars of Byzantium, σσ. 19 κ.ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαν τη γνώση που χάθηκε.[8] Ιδιαίτερα οι τελευταίοι αυτοκράτορες της Σασανιδικής δυναστείας ανέλαβαν να επαναφέρουν όλη τη χαμένη γνώση μεταφράζοντας έργα ελληνικά αλλά και ινδικά. Περαιτέρω ο Χοσρόης Α΄ (531 – 578 μ.Χ.) όχι μόνο ενήργησε ως προστάτης και χορηγός μεταφράσεων ελληνικών έργων, αλλά είναι και ο βασιλιάς που προσέφερε φιλοξενία στους Έλληνες φιλοσόφους που έφυγαν από την Αθήνα, μετά το γνωστό διάταγμα του Ιουστινιανού που απαγόρευε τη διδασκαλία σε μη χριστιανούς το 529 μ.Χ.[9]

Ομοίως οι χριστιανοί –νεστοριανοί και μονοφυσίτες- της Μέσης Ανατολής που μιλούσαν Συριακά, παρά την αρχική αντίσταση βαθμιαία υιοθέτησαν θετική στάση έναντι της ελληνικής παιδείας. Λίγο πριν την εισβολή των Αράβων στο χώρο της Εύφορης Ημισελήνου τον 7ο μ.Χ. αιώνα, οι μορφωμένοι χριστιανοί συμπεριφέρονταν και σκέπτονταν όπως οι ελληνόφωνοι Βυζαντινοί. Ακολουθούσαν όχι μόνο τον ελληνικό τρόπο εκπαίδευσης αλλά και ασχολήθηκαν με τη μετάφραση ορισμένων ελληνικών ιατρικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών έργων.[10] Όταν οι λαοί αυτοί βρέθηκαν υπό την κυριαρχία των Αράβων δεν απέβαλαν την πολιτισμική τους παράδοση ούτε τον τρόπο σκέψης και επίλυσης προβλημάτων. Οτιδήποτε είχαν πάρει από την ελληνική παράδοση, ιδιαίτερα τη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, ήταν χρήσιμο όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και για τους Άραβες κατακτητές.

Πράγματι οι Αββασίδες, που το 750 μ.Χ. κατέλαβαν την εξουσία με επανάσταση και αποδεκάτισαν τους Ομαγιάδες της Δαμασκού, έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα επιστημονικά και φιλοσοφικά έργα της ελληνικής διανόησης. Αφού μετέφεραν την πρωτεύουσά τους στη νεο-ιδρυθείσα Βαγδάτη, κοντά σε κέντρα όπου είχαν ακμάσει λαμπροί πολιτισμοί στο παρελθόν, διακήρυξαν ότι ήταν οι νόμιμοι διάδοχοι αυτών των πολιτισμών. Υιοθέτησαν στοιχεία της ιδεολογίας που είχαν οι παλαιές αυτοκρατορικές δυναστείες και ιδιαίτερα η πρόσφατη περσική δυναστεία των Σασανιδών. Τέτοια ήταν η πολιτική αστρολογία[11] – ότι δηλαδή τα άστρα

---

8. Για την παράδοση αυτή βλέπε D. Gutas, Greek Thought, Arabic Culture, σσ. 34 κ. ε..

9. Για το θέμα βλέπε Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", σσ. 175 κ. ε.. Επίσης Alan Cameron, «The Last Days of the Academy of Athens», σσ. 7-29, και H. J. Blumenthal, "529 and its Sequel: What Happened to the Academy", σσ. 369 κ. ε..

10. S. P. Brock, "Syriac Attitudes to Greek Learning", σσ. 17-34.

11. G. Endress, "Die Wissenschaftliche Literatur", σσ. 434 κ. ε..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καθορίζουν τις περιόδους των πολιτικών αρχόντων – και η παράδοση μετάφρασης κειμένων άλλων πολιτισμών. Μάλιστα πολλοί από αυτούς που υπηρέτησαν τους Αββασίδες ήταν εξαραβισμένοι και εξισλαμισμένοι Πέρσες. Οι πρώτες μεταφράσεις στα Αραβικά φαίνεται πως έγιναν από τη μεσαιωνική περσική γλώσσα (*Pahlavî*).[12] Επιπλέον, για να διαφυλάξουν την εξουσία τους οι Αββασίδες ισχυρίστηκαν ότι είχαν άμεση καταγωγή από τον Προφήτη Μωάμεθ και ανέλαβαν την προστασία του Ισλάμ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα έναν έντονο αντιβυζαντινισμό στην εξωτερική πολιτική, ενώ στο εσωτερικό προσπάθησαν να καταπνίξουν κάθε θρησκευτικό ή ιδεολογικό κίνημα το οποίο έθετε σε αμφισβήτηση την εξουσία τους. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η προσπάθεια για κεντρικό διοικητικό έλεγχο, η συστηματοποίηση και κωδικοποίηση του Ισλαμικού Νόμου (*sharî'a*) και της Παράδοσης (*ḥadîth*). Επειδή, όμως, οι εμπλεκόμενες ομάδες ήταν πολυπληθείς, οι Αββασίδες χαλίφηδες απέφυγαν τη βία και χρησιμοποίησαν τον έμμεσο εξαναγκασμό και κυρίως την πειθώ. Γι' αυτό ενθάρρυναν τις συζητήσεις και τον ορθολογικό τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων.

Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση βρήκε γόνιμο έδαφος. Αν προηγουμένως το ενδιαφέρον ήταν σποραδικό και υπόθεση ορισμένων προσώπων, τώρα έγινε γενικό και δημόσιο. Από την εποχή των Αββασιδών έχουμε την αναζήτηση γνήσιων ελληνικών έργων και τη συστηματική ενασχόληση με μεταφράσεις. Βέβαια οι λόγοι δεν ήταν μόνο πολιτικοί και ιδεολογικοί. Η εκπαίδευση των διοικητικών υπαλλήλων (*kuttâb* = γραμματείς και *'ummâl* = υπάλληλοι με διοικητικά και εκτελεστικά καθήκοντα) του χαλιφάτου καθώς και οι πρακτικές αναγκαιότητες και η επίλυση καθημερινών προβλημάτων επέτειναν το ενδιαφέρον για χρήσιμα και πρακτικά έργα Ελλήνων επιστημόνων ιδιαίτερα στους τομείς της ιατρικής, των μαθηματικών και της μηχανικής.[13]

Ελληνικά έργα που μεταφράστηκαν στα Αραβικά

Τα ελληνικά έργα που μεταφράστηκαν στα Αραβικά από τον 8ο ως και τον 10ο μ.Χ. αιώνα ήταν αυτά που θεωρήθηκαν πρακτικά και χρήσιμα.

---

12. Για μεταφράσεις από τα μεσαιωνικά Περσικά στα Αραβικά βλέπε τη λεπτομερή εξέταση στα άρθρα του M. Sprengling, "From Persian to Arabic", σσ. 175-224, και 325-36. Επίσης, M. Zakeri, "'Alî ibn 'Ubaida ar-Raihâni...", σσ. 76-102.

13. Βλέπε σχετικά D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σσ. 110 κ.ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οτιδήποτε εθεωρείτο σπουδαίο και διδασκόταν στις σχολές της ύστερης Αρχαιότητας μεταφράστηκε στα Αραβικά. Δεν μεταφράστηκαν, όμως, ιστορικά ή ποιητικά έργα της ελληνικής Αρχαιότητας. Η φιλολογική καθώς και η ρητορική εκπαίδευση δεν ενδιέφεραν άμεσα, γιατί οι Άραβες είχαν άλλη γλώσσα και το περιεχόμενο των έργων αυτών ήταν ξένο προς τη δική τους παράδοση. Η αραβική φυλετική και θρησκευτική ταυτότητα ήταν πολύ ισχυρή και διαφυλάχτηκε καθαρή και αμίαντη από κάθε επίχρισμα ξένου πολιτισμού ιδιαίτερα τους πρώτους αιώνες. Όμως η ελληνική επιστημονική και φιλοσοφική διανόηση μπορούσε να προσφέρει πολλά πράγματα στη μουσουλμανική κοινωνία.

Πρώτα πρώτα καλλιεργήθηκε η ιατρική. Σύμφωνα με ένα αραβικό ρητό: «Η γνώση είναι δύο ειδών, αυτή που εξυψώνει και εκείνη που είναι χρήσιμη· αυτή που εξυψώνει είναι η θρησκεία και εκείνη που είναι χρήσιμη είναι η ιατρική».[14] Πολλά ελληνικά ιατρικά έργα μεταφράστηκαν στα Αραβικά.[15] Παρά το γεγονός ότι ο Ιπποκράτης (5ος αι. π. Χ.) είχε μεγάλη φήμη και έχαιρε τιμής και σεβασμού, ελάχιστα και μικρής σημασίας έργα του φαίνεται πως μεταφράστηκαν στα Αραβικά. Ίσως τα χειρόγραφα των έργων του ήταν σπάνια και η γλώσσα τους δύσκολη. Ωστόσο, ο όρκος του μεταφράστηκε και απαιτούνταν και από τους Άραβες γιατρούς. Μεταφράστηκαν, επίσης, ορισμένα υπομνήματα αλεξανδρινών ιατρών στα έργα του Ιπποκράτη.

Έπειτα μεταφράστηκαν έργα του Γαληνού (129 – 199/201 μ.Χ.), που ήταν η κυριαρχούσα μορφή κατά την ύστερη Αρχαιότητα στην ιατρική. Ο Γαληνός ήταν το πρότυπο του ιατρού – φιλοσόφου και ο ίδιος έγραψε το πόνημα: «*Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*». Το πρότυπο του ιατρού – φιλοσόφου πέρασε και στους Άραβες. Σχεδόν όλα τα έργα του Γαληνού μεταφράστηκαν στα Αραβικά από τον νεστοριανό Ḥunayn ibn Isḥâq (†873 μ.Χ.) και τους συνεργάτες του. Σε μια επιστολή του ο Ḥunayn απαριθμεί εκατόν είκοσι εννέα έργα του Γαληνού που μεταφράστηκαν στα Συριακά και ακολούθως στα Αραβικά. Μάλιστα δεκαπέντε απ' αυτές τις αραβικές μεταφράσεις δεν σώζονται στο ελληνικό πρωτότυπο.[16] Πα-

---

14. Το αραβικό ρητό: "*al-ʿilm ʿilmân, ilm yarfa wa-ʿilm yanfaʿ, fa-r-râfiʿ ad-dîn wa-n-nâfiʿ aṭ-ṭibb*" παρατίθεται από τον H. D. Isaacs, "Arabic Medical Literature", σ. 342.

15. Για τις αραβικές μεταφράσεις ελληνικών ιατρικών έργων βλέπε M. Ullmann, *Islamic Medicine*, σσ. 7-40.

16. Για το Γαληνό στην αραβική και συριακή παράδοση βλέπε G. Strohmaier, "Der syrische und der arabische Galen", σσ. 1987-2017.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ραδείγματος χάριν, το έργο *Περὶ ἰατρικῆς ἐμπειρίας*, χαμένο στα Ελληνικά, είναι ένας διάλογος μεταξύ του Πέλοπος (εκπροσώπου της Δογματικής σχολής) και του Φιλίππου (εκπροσώπου της Εμπειρικής σχολής και δασκάλου του Γαληνού). Ένα αραβικό χειρόγραφο της Κωνσταντινούπολης διασώζει όλο το έργο και δημοσιεύτηκε το 1944 από τον Richard Walzer.[17] Έπειτα το κυριότερο ανατομικό έργο του Γαληνού έφερε τον τίτλο *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* και αποτελείτο από δεκαπέντε βιβλία. Στα Ελληνικά σώζονται μόνο οχτώ και η αρχή του ένατου βιβλίου. Στα Αραβικά όμως σώζεται ολόκληρο το έργο. Ο Max Simon εξέδωσε τα βιβλία εννέα ως και δεκαπέντε με γερμανική μετάφραση το 1906. Επίσης το υπόμνημα του Γαληνού στο *Περὶ ἀέρος, ὑδάτων καὶ τόπων* του Ιπποκράτη δεν σώζεται στο ελληνικό πρωτότυπο εκτός από ορισμένα αποσπάσματα αλλά ανωνύμως στο έργο του Ορειβάσιου. Το 1971 ανακοινώθηκε η ανεύρεση ενός χειρογράφου στο Κάιρο που περιέχει ολόκληρο το έργο σε αραβική μετάφραση.[18]

Σημαντική επίδραση άσκησαν τα ιατρικά έργα του Ρούφου του Εφέσιου (π. 110 - 180 μ.Χ.). Πενήντα οχτώ έργα του αναφέρονται ότι μεταφράστηκαν στα Αραβικά. Επίσης μεταφράστηκαν αρκετές μονογραφίες του Φιλάγριου (ακμή 4ος αι. μ.Χ.). Ορισμένες από τις αραβικές μεταφράσεις χάθηκαν ή σώζονται μόνον αποσπασματικά. Παραδείγματος χάριν, το έργο *Κοσμητικά* του Κρίτωνα, προσωπικού γιατρού του Τραϊανού, χάθηκε και μόνο αποσπάσματα σώζονται και στα Ελληνικά και στα Αραβικά. Επίσης μεταφράστηκαν το έργο *Χειρουργούμενα* του Άντυλλου (ακμή 2ος αι. μ.Χ.), και άλλες πραγματείες που αποδίδονται στους Πυθαγόρα, Μάγνο, Στέφανο και Αρχέλαο, που όλοι τους φαίνεται πως άκμασαν τον 6ο αι. μ.Χ. Οι επιδράσεις των τεσσάρων μεγάλων ιατρών της Βυζαντινής περιόδου, του Ορειβασίου (326 – 403 μ.Χ.) – προσωπικού ιατρού του Ιουλιανού -, του Αέτιου του Αμιδηνού (άκμασε την εποχή του Ιουστινιανού 527-565 μ.Χ.), του Αλέξανδρου από τις Τράλλεις (π. 525 - 605 μ.Χ.) και του Παύλου του Αιγινήτη (έζησε κατά την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου 610 – 641 μ.Χ.), δεν μπορούν ακόμη να αποτιμηθούν. Μέσω αυτών των έργων οι Άραβες γνώρισαν τις απόψεις των εκπροσώ-

17. Το αραβικό κείμενο με αγγλική μετάφραση εκδόθηκε από τον R. Walzer, *Galen on Medical Experience*.

18. Βλέπε M. Ullmann. *Islamic Medicine*, σσ. 32 κ. ε. Μια έκδοση του έργου ετοιμάζεται από τον G. Strohmaier.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πων άλλων ιατρικών «σχολών» της ύστερης Αρχαιότητας που τα έργα τους δεν μεταφράστηκαν στα Αραβικά, όπως εκείνες των αποκαλούμενων Δογματικών, των Εμπειρικών, των Μεθοδιστών και των Πνευματιστών. Το ίδιο ισχύει και για τα έργα των μεγάλων Αλεξανδρινών ανατόμων, του Ερασίστρατου (π. 315 – 240 π.Χ) και του Ηρόφιλου (π. 330 - 260 π.Χ.). Από όλα τα ιατρικά έργα που μεταφράστηκαν στα Αραβικά περισσότερο μελετήθηκαν οι *Συνόψεις τῶν Ἀλεξανδρινῶν* (*Summaria Alexandrinorum*), που ήταν επιτομές δεκαέξι έργων του Γαληνού. Ο λόγος ήταν η περιορισμένη έκταση και ο συστηματικός τρόπος έκθεσης της διδασκόμενης ύλης.[19]

Στη Φαρμακολογία μεγάλη ήταν η φήμη του Διοσκουρίδη (ακμή 1ος αι. μ.Χ.). Μεταφράσεις του έργου του *Περὶ ἰατρικῆς ὕλης* σώζονται σε πολλά αραβικά χειρόγραφα με ποικίλη εικονογραφημένη διακόσμηση.[20]

Στη φιλοσοφία[21] που γνώρισαν οι Άραβες κυρίαρχη θέση είχε ο Αριστοτέλης. Μεταφράστηκαν σχεδόν όλα τα έργα του. Επιπλέον στον Αριστοτέλη αποδόθηκαν μια πληθώρα μεταφρασμένων στα Αραβικά έργων που δεν ανήκουν στον ίδιο.[22] Επίσης μεταφράστηκαν τα σπουδαιότερα υπομνήματα και οι ανεξάρτητες πραγματείες των εκπροσώπων της Περιπατητικής σχολής. Τέτοια είναι έργα του Θεόφραστου (†285 π.Χ.), του Αλέξανδρου Αφροδισιέως (ακμή 205 μ.Χ.), του Θεμίστιου (π. 317 - 388 μ.Χ.), του Ιωάννη Φιλοπόνου (ακμή 490 – 570 μ.Χ.), αλλά και άλλων σχολιαστών του Αριστοτέλη. Κανένα έργο του Πλάτωνα δεν σώζεται σε αραβική μετάφραση. Σώζονται όμως επιτομές ή συνόψεις για τον *Τίμαιο*,

---

19. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τόμος 3, σσ. 140-150. Επίσης D. Gutas, "The 'Alexandria to Baghdad' Complex of Narratives...", σσ. 169 κ. ε.

20. C. E. Dubler, "Die 'Materia Medica' unter den Muslimen des Mittelalters", σσ. 329-350. Επίσης A. Dietrich, *Dioscurides Triumphans. Ein anonymer arabischer Kommentar (ende 12.Jahrh. n. Chr.) zur Materia Medica*, σσ. 31 κ. ε..

21. Για πλήρη βιβλιογραφικό οδηγό στην ισλαμική φιλοσοφία βλέπε H. Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy*. Για την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας στους Άραβες βλέπε τη σύντομη επισκόπηση, Η. Γιαννάκης, "Η μετάδοση της ελληνικής φιλοσοφίας στους Άραβες", σσ. 321-342.

22. Για τα έργα του Αριστοτέλη στην αραβική παράδοση βλέπε F. E. Peters, *Aristoteles Arabus*. Επίσης J. Kraye, W. F. Ryan and C. B. Schmitt (eds), *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τους *Νόμους* και την *Πολιτεία*.[23] Έπειτα μεταφράστηκαν έργα νεοπλατωνικών φιλοσόφων, όπως αποσπάσματα από τις *Ἐννεάδες* του Πλωτίνου (†270 μ.Χ.), που αποδόθηκαν στον Αριστοτέλη και φέρουν τον τίτλο «*Η θεολογία του Αριστοτέλη*».[24] Επίσης μεταφράστηκαν ορισμένα έργα του Πρόκλου (†485 μ.Χ.) και του Πορφυρίου (†300 μ.Χ.), αλλά και άλλες ενίοτε άγνωστες νεοπλατωνικές πραγματείες. Προσωκρατικά έργα δεν μεταφράστηκαν.[25] Όσα αποσπάσματα προσωκρατικών σώζονται φαίνεται ότι προέρχονται από μεταγενέστερες δοξογραφίες, όπως εκείνη που αποδίδεται στον Αμμώνιο Αλεξανδρείας, ή το έργο του Αέτιου (ψευδο-Πλουτάρχου): «*Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις*». Ορισμένα από αυτά τα έργα δεν σώζονται στο ελληνικό πρωτότυπο ή σώζονται μόνο εν μέρει, όπως παραδείγματος χάριν, ορισμένες πραγματείες του Αλέξανδρου Αφροδισιέως.

Στις μαθηματικές επιστήμες εντάσσονταν η αριθμητική, η γεωμετρία, η αστρολογία και η μουσική (*quadrivium*) ως μέρος της ανώτατης εκπαίδευσης της ύστερης Αρχαιότητας.[26] Πολλά σημαντικά ελληνικά έργα των μαθηματικών επιστημών μεταφράστηκαν στα Αραβικά. Παραδείγματος χάριν, τα *Στοιχεῖα γεωμετρίας* του Ευκλείδη μεταφράστηκαν δύο φορές από τον al-Ḥajjâj ibn Maṭar και πάλι από τον Isḥâq ibn Ḥunayn, μετάφραση την οποία διόρθωσε ο Thâbit ibn Qurra. Αλλά και άλλα έργα του Ευκλείδη μεταφράστηκαν, όπως τα *Δεδομένα*, τα *Φαινόμενα* και τα *Ὀπτικά*. Μεταφράστηκαν επίσης μεταγενέστερα υπομνήματα στα *Στοιχεῖα γεωμετρίας* του Ευκλείδη, όπως το υπόμνημα του Υψικλή στα βιβλία δεκατέσσερα και δεκαπέντε και εκείνο του Πάππου στο δέκατο βιβλίο. Περαιτέρω μεταφράστηκαν μαθηματικά και φυσικά έργα του Αρχιμήδη, παραδείγματος χάριν το *Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου* μαζί με το υπόμνημα του Ευτόκιου, καθώς και το *Κύκλου μέτρησις*. Επίσης μεταφράστηκαν τα *Περὶ κι-*

---

23. Για τον Πλάτωνα βλέπε F. Rosenthal, "On the Knowledge of Plato's Philosophy in the Islamic World" (Ανατυπώθηκε στο F. Rosenthal, *Greek Philosophy in the Arab World*, no. II). Επίσης F. Klein-Franke, "Zur Überlieferung der platonischen Schriften im Islam", σσ. 120 κ. ε..

24. F. W. Zimmermann, "The Origins of the So-Called Theology of Aristotle", σσ. 110-240.

25. D. Gutas, "Pre-Plotinian Philosophy in Arabic (Other than Platonism and Aristotrelianism), σσ. 4939-4973.

26. Για περισσότερες λεπτομέρειες και αναλυτική βιβλιογραφία βλέπε Η. Γιαννάκης, "Οι αρχαίες ελληνικές μαθηματικές επιστήμες στην αραβική παράδοση", σσ. 295-318.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νουμένης σφαίρας και το *Περὶ ἐπιτολῶν καὶ δύσεων* του Αυτόλυκου, το *Περὶ σφαίρας* του Μενέλαου - σώζεται μόνο στην αραβική μετάφραση - το *Περὶ πυρίων* του Διοκλή – με θέμα την εκπύρωση στην κύρια εστία του σφαιρικού κατόπτρου – που και αυτό σώζεται μόνο στα Αραβικά. Σημαντική επίδραση στα μαθηματικά εν γένει άσκησαν οι αραβικές μεταφράσεις του *Περὶ ἀριθμητικῆς τέχνης* του Διόφαντου (τα βιβλία τέσσερα έως και επτά σώζονται μόνο στα Αραβικά), της *Ἀριθμητικῆς Εἰσαγωγῆς* του Νικόμαχου του Γερασηνού, των *Κωνικῶν τομῶν* του Απολλωνίου Πέργης (τα τρία βιβλία, πέντε ως και επτά, σώζονται μόνο στα Αραβικά), και του σπουδαίου αστρονομικού έργου του Πτολεμαίου *Μαθηματικὴ [μεγίστη] σύνταξις*, γνωστού στους Άραβες αλλά και στη λατινική Δύση ως *Almagest* (= η μεγίστη). Μεταξύ των μεταφρασμένων αστρονομικών έργων θα πρέπει να αναφέρουμε το έργο *Πρόχειροι Κανόνες* του Θέωνα από τη Σμύρνη και τα *Φαινόμενα* του Άρατου.

Στην ανάπτυξη της αραβικής τεχνολογίας επίδραση άσκησαν μεταφράσεις ελληνικών έργων, ιδιαίτερα εκείνης των *Μηχανικῶν* του Ήρωνα από την Αλεξάνδρεια (ακμή μέσα 1ου αι. μ.Χ.), που σώζεται μόνο στην αραβική μετάφραση.[27]

Επιπλέον και άλλα ελληνικά έργα που ανήκουν στους τομείς της γεωργίας (όπως η *Συναγωγὴ γεωργικῶν ἐπιτηδευμάτων* του Ανατόλιου της Βηρυτού, οι *Περὶ γεωργίας Ἐκλογαί* του Κασσιανού Βάσσου του Σχολαστικού, και άλλα), της αστρολογίας, της αλχημείας, της μαγείας, της απόκρυφης Ερμητικής παράδοσης,[28] της σοφιολογικής γραμματείας, μεταφράστηκαν στην αραβική γλώσσα και άσκησαν μεγάλη επίδραση σε ορισμένους κύκλους, επιστημονικούς και μη, της κοινωνίας του χαλιφάτου.[29]

Η ανωτέρω έκθεση παραδειγμάτων αρκεί για να δείξει τι είδους ελληνικά έργα μεταφράστηκαν στα Αραβικά από τον 8ο ως και τον 10ο αιώνα στη Βαγδάτη. Οι αραβικές μεταφράσεις δεν διασώζουν μόνο έργα που χάθηκαν στο ελληνικό πρωτότυπο, αλλά είναι χρήσιμες και σημαντικές, για-

---

27. Για την έκδοση των *Μηχανικῶν* του Ήρωνα βλέπε B. Carra de Vaux, "Les Mécaniques ou l' Élevateur de Héron d' Alexandrie..."

28. Βλέπε το άρθρο "*Hirmis*" στην EI², III (1967). Επίσης L. Massignon, "Inventaire de la littérature hermétique arabe", σσ. 650-666.

29. Βλέπε M. Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, σσ. 427-451 για τη γεωργία, και σσ. 249 κ. ε. για τις απόκρυφες επιστήμες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τί βασίζονται σε χειρόγραφα ενίοτε παλαιότερα από αυτά που σώζονται στα Ελληνικά.

Μεταφραστές και πάτρωνες

Οι Άραβες δεν έμαθαν Ελληνικά για να μεταφράσουν. Αντιθέτως στρατολόγησαν άλλους για να κάνουν τις μεταφράσεις. Ο Ibn Khaldûn λέει ότι Χριστιανοί, Εβραίοι και Πέρσες ήταν αυτοί που συνέβαλαν τα μέγιστα στην αρχική ανάπτυξη των επιστημών και της φιλοσοφίας.[30] Ωστόσο, χαλίφηδες, πρίγκηπες, βεζίρηδες, εμίρηδες, ανώτατοι αξιωματούχοι, ιατροί και άλλοι επιστήμονες χρηματοδότησαν αφειδώς τις μεταφραστικές δραστηριότητες. Λέγεται ότι ο χαλίφης al-Ma'mûn (813 – 833 μ.Χ.) πλήρωσε «σε χρυσό το βάρος των βιβλίων που μετέφρασε» ο Ḥunayn ibn Isḥâq, ενώ η περσικής καταγωγής οικογένεια των Banû Mûsâ έδινε για πλήρη μεταφραστική απασχόληση πεντακόσια δηνάρια το μήνα, όταν το δηνάριο ήταν 4,25 γραμμάρια καθαρού χρυσού.[31]

Οι πρώτες μεταφράσεις έγιναν από τα μεσαιωνικά Περσικά (*Pahlavî*), ιδίως στον τομέα της αστρολογίας, της γεωργίας αλλά και της φιλοσοφίας. Τα έργα αυτά φαίνεται πως ήταν μάλλον παραφράσεις και συνόψεις παρά μεταφράσεις. Παραδείγματος χάριν, ο Πέρσης Ibn al-Muqaffaʿ συνέταξε μια επιτομή της αριστοτελικής λογικής με βάση περσικές πηγές, η οποία μάλιστα σώζεται.[32] Όταν όμως το ενδιαφέρον αυξήθηκε, αναζητήθηκαν γνήσια ελληνικά έργα και έχουμε στροφή σε πρόσωπα που γνώριζαν Ελληνικά. Οι περισσότερες μεταφράσεις έγιναν από τα Ελληνικά αλλά και τα Συριακά. Σημειωτέον ότι πολλές μεταφράσεις στα Συριακά έγιναν ταυτόχρονα με τις αντίστοιχες αραβικές. Ο μεγαλύτερος αριθμός των μεταφραστών ήταν χριστιανοί – νεστοριανοί, μονοφυσίτες ή μελχίτες – που μιλούσαν Συριακά αλλά γνώριζαν σε πολλές περιπτώσεις και Ελληνικά. Ο Άραβας φιλόσοφος al-Kindî (†870 μ.Χ.) φαίνεται πως αναζήτησε πρόσωπα που γνώριζαν Ελληνικά και δημιούργησε έναν "κύκλο" μεταφραστών.[33] Οι περισσότεροι απ' αυτούς φαίνεται πως ήταν μελχίτες,

---

30. Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah*, σσ. 428 κ. ε..

31. Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, σ. 513 και D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σ. 138.

32. P. Kraus, "Zu Ibn al-Muqaffaʿ", σσ. 1-20.

33. G. Endress, "The Circle of al-Kindî", σσ. 43-76.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όπως ο Ὑusṭâth, ο Ibn Nâʿima από την Ἐμεσα της Συρίας, ο Yaḥyâ ibn al-Biṭrîq και ο Qusṭâ ibn Lûqâ – ίσως ελληνικής καταγωγής- από την Ηλιόπολη (Baʿlabakk) του Λιβάνου.

Μεγάλη ήταν η φήμη και η επιρροή της "σχολής" του μεγάλου νεστοριανού ιατρού Ḥunayn ibn Isḥâq, που είναι γνωστός και ως Ιωαννίτιος.[34] Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της "σχολής" ήταν ο γιος και ο ανεψιός του Ḥunayn ibn Isḥâq, ο Isḥâq ibn Ḥunayn και ο Ḥubaysh ibn al-Ḥasan αντιστοίχως, καθώς επίσης και ο σύγχρονος του Ḥunayn, αλλά μεγαλύτερος σε ηλικία, ο Iṣṭifân ibn Basîl, και αργότερα ο ιατρός ʿĪsâ ibn Yaḥyâ. Από τον Ḥunayn ibn Isḥâq και τους συνεργάτες του μεταφράστηκε όλο το έργο του Γαληνού, ενώ ο γιος του στράφηκε προς τη μετάφραση φιλοσοφικών έργων. Οι περισσότερες μεταφράσεις της σχολής του Ḥunayn ibn Isḥâq έγιναν από το ελληνικό πρωτότυπο ή είναι αναθεωρήσεις παλαιότερων αραβικών μεταφράσεων. Οι μεταφράσεις αυτές διακρίνονται για την φιλολογική ακρίβεια, τη γλωσσική ευχέρεια αλλά και τη βέβαιη απόδοση της τεχνικής ορολογίας που έμελλε να υιοθετηθεί από τους μετέπειτα Άραβες επιστήμονες και στοχαστές. Οι μεταγενέστεροι μεταφραστές στην πλειοψηφία τους δε γνώριζαν Ελληνικά και μετέφρασαν κυρίως από Συριακές μεταφράσεις.[35]

Η περσικής καταγωγής οικογένεια των αδελφών Banû Mûsâ που έδειξε ενδιαφέρον για την αστρολογία και τις μαθηματικές επιστήμες φαίνεται πως στράφηκε προς τον Σαβαίο ιατρό τον Thâbit ibn Qurra (†901 μ.Χ.) και τους απογόνους του από την πόλη Χαρράν (αρχ. Κάρραι) της Μεσοποταμίας. Ο Thâbit ibn Qurra μετέφρασε και αναθεώρησε μεταφράσεις του Isḥâq ibn Ḥunayn με βάση το ελληνικό πρωτότυπο. Θεωρείται άριστος μεταφραστής και είναι ο υπεύθυνος για την οριστική αραβική έκδοση των *Στοιχείων Γεωμετρίας* του Ευκλείδη και της *Μαθηματικῆς [Μεγίστης] Συντάξεως* του Πτολεμαίου. Μετέφρασε κυρίως μαθηματικά έργα του Αρχιμήδη, του Απολλώνιου από την Πέργη, του Υψικλή, του Μενέλαου και του Νικόμαχου του Γερασηνού. Η μετάφραση της *Ἀριθμητικῆς Εἰσαγωγῆς* του Νικόμαχου από τον Thâbit ibn Qurra θεωρείται αριστούργημα από κάθε άποψη.[36]

---

34. Για τη σχολή του Ḥunayn ibn Isḥâq βλέπε G. Bergsträsser, *Ḥunayn ibn Isḥâq und seine Schule*.

35. F. W. Zimmermann, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, σ. xlvii.

36. D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σ. 140.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η επίδραση των μεταφράσεων στην ανάπτυξη των αραβικών επιστημών

Ένας τέτοιος όγκος μεταφράσεων δεν μπορούσε παρά να σφραγίσει τη γέννηση και την ανάπτυξη της ιατρικής, της φιλοσοφίας και των άλλων επιστημών στην αραβική γλώσσα. Οι παραδοσιακές ισλαμικές επιστήμες (εξήγηση του Κορανίου, Ισλαμικός Νόμος, γραμματική και φιλολογία) έμειναν πάντοτε ξέχωρες από τις ξένες φιλοσοφικές επιστήμες. Σε όλες τις απαριθμήσεις και ταξινομήσεις των επιστημών οι δύο ομάδες διατηρούνται ξέχωρες. Ο Ibn an-Nadîm μιλάει για τη φιλοσοφία και τις αρχαίες επιστήμες (*al-falâsifa wa-l-ʿulûm al-qadîma*) και ο Muḥammad ibn Aḥmad al-Khwârazmî για «ξένες επιστήμες, Ελλήνων και άλλων». Το ίδιο κάνει και ο Ibn Khaldûn στα Προλεγόμενα (*Muqaddima*). Διακρίνει μεταξύ των φιλοσοφικών επιστημών (*al-ʿulûm al-ḥikmîya al-falsafîya*) και των παραδοσιακών – συμβατικών επιστημών (*al-ʿulûm an-naqlîya al-waḍʿîya*).[37] Η έφεση για γνώση είχε βάση και στο Κοράνιο και την ισλαμική Παράδοση: «οι ειδότες και οι αγνοούντες ομοιάζουσιν αλλήλοις; Ας σκεφθώσιν οι νουνεχείς», λέει το Κοράνιο (κεφ. 39.12)[38] και «η μελάνη των επιστημόνων αξίζει περισσότερο από το αίμα των μαρτύρων», διαβεβαιώνει μια *ḥadîth*.[39] Βεβαίως ορισμένοι θρησκευτικοί κύκλοι έβλεπαν με καχυποψία τη φιλοσοφική γνώση. Όποια και αν ήταν η κατάσταση, η ιατρική, η φιλοσοφία και οι μαθηματικές επιστήμες που είχαν σαφώς ελληνική προέλευση καλλιεργήθηκαν από ανθρώπους με κοσμοπολιτικές αντιλήψεις χωρίς να πάψουν να είναι μουσουλμάνοι. Ηγέτες με ευρείς ορίζοντες είχαν στην αυλή τους λαμπρούς επιστήμονες. Πολλές φορές ίδρυσαν βιβλιοθήκες, νοσοκομεία και αστεροσκοπεία – παρατηρητήρια.

Πόσο εκτιμήθηκε η φιλοσοφική γνώση φαίνεται από το εξής παράθεμα από τον al-Fârâbî († 950 μ. Χ.) στο έργο του : «*Οι αρχές των πεποιθήσεων των ανθρώπων της άριστης πόλης*»[40]:

---

37. G. Endress, "Die Wissenschaftliche Literatur", σ. 400.

38. Γ. Πεντάκη, *Το Ιερό Κοράνιο*, σ. 339.

39. Με τη λέξη *ḥadîth* δηλώνεται μια σύντομη αφήγηση ή ιστορία που αναφέρεται στα λόγια και τις πράξεις του Προφήτη Μωάμεθ. Για τα παραθέματα βλέπε G. Anawati, "Science", σ. 741.

40. Βλέπε R. Walzer, σσ. 278 κ. ε. για το αραβικό κείμενο, και σσ. 279 κ. ε. για την αγγλική μετάφραση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

«Οι φιλόσοφοι της πόλης είναι εκείνοι που γνωρίζουν την πραγματική αλήθεια με επιστημονική απόδειξη και με τη διανοητική τους ικανότητα. Όποιος είναι κοντά στους φιλοσόφους γνωρίζει την πραγματική αλήθεια, όπως πραγματικά είναι, μέσω της διανοητικής ικανότητας των φιλοσόφων, ακολουθώντας τους, συμφωνώντας μαζί τους και έχοντάς τους εμπιστοσύνη. Οι άλλοι τη γνωρίζουν μέσω συμβόλων, τα οποία αναπαράγουν με μιμητικό τρόπο, επειδή ούτε η φύση ούτε η συνήθεια έδωσε στη διάνοιά τους το δώρο να την καταλαβαίνουν, όπως πραγματικά είναι. Και τα δύο είναι είδη γνώσης, αλλά η γνώση των φιλοσόφων είναι χωρίς αμφιβολία η αρίστη.»

Η ελληνική επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη άσκησε μεγάλη επίδραση και στη μορφή και στο περιεχόμενο των έργων που παρήγαγε η αραβική παράδοση. Κατά πρώτον εισήχθησαν πολλά ελληνικά γραμματειακά είδη της ύστερης Αρχαιότητας, όπως το υπόμνημα (sharḥ, tafsîr), η παράφραση (talkhîṣ), η επιτομή (jawâmiʿ), η σύνοψη (mukhtaṣar, mûjiz), ο λόγος (qawl, kalâm), η επιστολή (risâla), ο έλεγχος (radd), τα προβλήματα (masâʾil) και το συστηματικό εγχειρίδιο ή κανόνας (qanûn).

Έπειτα το περιεχόμενο των μεταφρασμένων έργων μελετήθηκε συστηματικά και σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως. Πολλές φορές γράφτηκαν επιτομές και ανεξάρτητες πραγματείες επικριτικές ή μη. Είναι γνωστά τα υπομνήματα του Ibn Rushd († 1198 μ.Χ.), γνωστού σε μας ως Αβερρόη, που έχουν τριπλή μορφή, δηλαδή αναλυτικό υπόμνημα, παράφραση και επιτομή για το ίδιο έργο του Αριστοτέλη. Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα ερανιστικά ιατρικά έργα του al-Râzî (†925 μ. Χ.): "*Περιεκτικό βιβλίο περί ιατρικής*" (Kitâb al-Ḥâwî fî-ṭ-Ṭibb) και του ʿAlî ibn al-ʿAbbâs al-Majûsî (†994 μ. Χ.): "*Κανόνας περί ιατρικής*" (Kitâb al-Qanûn fî-ṭ-Ṭibb), που μεταφράστηκαν στα Λατινικά και χρησιμοποιούνταν στη δυτική Ευρώπη ως εγχειρίδια ιατρικής έως τον 17ο αιώνα.[41] Ο Ibn Sînâ († 1037 μ.Χ.), γνωστός σε μας ως Αβικέννας, είναι ο φιλόσοφος ο οποίος πίστευε ότι εκεί που τελειώνει η φυσική φιλοσοφία αρχίζει η ιατρική. Μολονότι σπούδασε φιλοσοφία, αργότερα ασχολήθηκε με την ιατρική. Μάλιστα μπόρεσε να δείξει ότι ορισμένα νοητικά συμπτώματα, όπως το άγχος και η κατάθλιψη, επηρεάζουν το σώμα και αντιστρόφως. Ως παράδειγμα επεξήγησης αυτής της άποψης αναφέρεται η διάγνωση της περίπτωσης ενός νεαρού που αρρώστησε από έρωτα. Οταν προσκόμισαν τον νεαρό, ο Αβικέννας διέγνωσε την ασθένεια εξετάζοντας το σφυγμό του και προσέχοντας ότι

41. Βλέπε H. D. Isaacs, "Arabic Medical Literature", σσ. 354 κ. ε..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γινόταν ταχύτερος κάθε φορά που μνημονευόταν η πόλη και ο τόπος της κοπέλας που αγαπούσε.[42]

Ως ανεξάρτητα αντιρρητικά έργα μπορούμε να μνημονεύσουμε την «*Ανατολική φιλοσοφία*» του Ibn Sînâ, όπου συγκεντρώνει τις διαφωνίες του με τον Αριστοτέλη, ή εκείνο του al-Râzî (†925 μ.Χ.), όπου παραθέτει απορίες και διαφωνίες με τον Γαληνό, ή πάλι εκείνο του Ibn al-Haytham († 1041 μ.Χ.), όπου παραθέτει απορίες και ερωτήματα εναντίον απόψεων του Πτολεμαίου. Σημειωτέον ότι ο Αριστοτέλης, ο Γαληνός και ο Πτολεμαίος άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση στην αραβική φιλοσοφική και επιστημονική διανόηση και έχαιραν εκτίμησης και σεβασμού.

Η φιλοσοφική διανόηση επηρέασε την αραβική σκέψη, ιδιαίτερα στην κατασκευή εννοιών και στο συλλογιστικό τρόπο ανάλυσης και επίλυσης προβλημάτων. Ο διλημματικός τρόπος συζήτησης έτυχε ιδιαίτερης προσοχής και ανάπτυξης. Η ισλαμική θεολογία και νομολογία βρίθει παραδειγμάτων διλημματικής επιχειρηματολογίας. Γενικά, όμως, μπορούμε να πούμε ότι η αραβική φιλοσοφία παρέμεινε αριστοτελική και η αραβική ιατρική γαληνική. Στις μαθηματικές επιστήμες και την τεχνολογία, οι Άραβες έκαναν βήματα προόδου. Το δεκαδικό θεσιακό σύστημα αρίθμησης, οι αραβικοί αριθμοί, η άλγεβρα και η τριγωνομετρία προέρχονται από τη δυτική αραβική παράδοση, όπως δείχνουν οι μαθηματικοί όροι άλγεβρα, αλγόριθμος, κλπ.. Οι παρατηρήσεις του Ibn al-Haytham (γνωστού στη Δύση με το εκλατινισμένο όνομα Alhazen) σε θέματα οπτικής είναι αξιοθαύμαστες και η συνεισφορά του στη φυσική και τα μαθηματικά μεγάλη. Αξίζει να μνημονεύσουμε και την κατασκευή αστρονομικών παρατηρητηρίων και οργάνων, όπως οι αστρολάβοι. Σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που περιέχονται στο βιβλίο του al-Jazarî (ακμή αρχές 13ου αι. μ.Χ.) σε θέματα κατασκευής μηχανών και άλλων χρήσιμων ή μη οργάνων (π.χ. αυτόματα, ρολόγια που λειτουργούσαν με νερό, μηχανές ανύ-

---

42. Η ιστορία αναφέρεται από τον H. D. Isaacs, "Arabic Medical Literature", σσ. 357 και ο οποίος παραπέμπει στον E. G. Browne, *Arabic Medicine*, σ. 85. Φαίνεται όμως πως είναι μια παραλλαγή της ιστορίας της περίφημης διάγνωσης μιας περίπτωσης ερωτικής κατάθλιψης που έκανε ο Ερασίστρατος και αναφέρεται από τον Γαληνό: C. G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 14, σσ. 630 κ. ε.. Για το ρόλο αυτής της ιστορίας στην ελληνική και αραβική παράδοση έγραψε ο R. Walzer, "Fragmenta graeca in litteris arabicis. I. Palladios and Aristotle", σ. 412, υποσημείωση 6.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ψωσης νερού, δοχεία για διάφορα τεχνάσματα).[43] Περαιτέρω η επίδραση της μαθηματικής γεωγραφίας του Πτολεμαίου στην κατασκευή χαρτών είναι πασίδηλη στην περίπτωση του al-Idrîsî (π. 1100 – 1160 μ.Χ).

Γενικά η καλλιέργεια των επιστημών από τους Άραβες συνέχισε την ελληνική παράδοση και συνέβαλε στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση με τις λατινικές μεταφράσεις που έγιναν από τον 11ο έως και τον 13ο αιώνα μ.Χ.[44]

Επίλογος

Το συμπέρασμα από την προηγηθείσα έκθεση των σχετικών μαρτυριών είναι ότι η μεταφραστική δραστηριότητα στη Βαγδάτη από τον 8ο έως και τον 10ο αιώνα είναι γεγονός ύψιστης πολιτισμικής σημασίας. Κανένα μεταφραστικό πρόγραμμα δεν είχε τελεσφορήσει έως τότε, ούτε εκείνο που ξεκίνησε ο Βοήθιος (ακμή 6ος αι. μ.Χ.), μεταφράζοντας ελληνικά έργα στα Λάτινικά, ούτε εκείνο που ξεκίνησαν οι Πέρσες την εποχή των τελευταίων Σασανιδών βασιλέων, ούτε εκείνο που ξεκίνησαν οι Σύροι χριστιανοί το έκτο αιώνα. Σημειωτέον ότι οι περισσότερες μεταφράσεις στα Συριακά έγιναν ταυτόχρονα με τις αραβικές. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι μόνο οι Άραβες έφεραν σε πέρας ένα παρόμοιο μεταφραστικό πρόγραμμα. Επιπλέον, οι αραβικές μεταφράσεις είναι περισσότερες και σε αριθμό και σε εύρος θεμάτων. Επίσης καμιά πολιτισμική παράδοση έως την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό δεν παρήγαγε τόσους πολλούς και λαμπρούς άνδρες στα γράμματα και τις επιστήμες όσους ο αραβικός πολιτισμός. Η μουσουλμανική κοινωνία των Αββασιδών χαλίφηδων ήταν μια κοινωνία με ανοιχτούς ορίζοντες και έφεση για μάθηση και δημιουργία. Τέλος η μετάδοση του ελληνικού φιλοσοφικού και επιστημονικού τρόπου του σκέπτεσθαι και η επακολουθήσασα καλλιέργεια από τους Άραβες είναι απόδειξη ότι η φιλοσοφία και η επιστήμη δεν περιορίζονται σε μια γλώσσα ή έναν πολιτισμό αλλά έχουν οικουμενικό χαρακτήρα και είναι υπόθεση των μελών και των πολιτικών αρχών κάθε κοινωνίας.

---

43. Βλέπε D. R. Hill, "Mathematics and Applied Science", σσ. 268 κ. ε..

44. Βλέπε σχετικά S. van Riet, "De Bagdad à Toléde, ou la transmission de la culture arabe à l' Occident latin", σσ. 47-56. Επίσης D. C. Lindberg, "The Transmission of Greek and Arabic Learning to the West", σσ. 52-90.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anawati, G., "Science", στο *The Cambridge History of Islam*, ed. by P. M. Holt, A. K. S. Lambton and B. Lewis, τόμος 2B (Cambridge, 1970) 741-779

Bergsträsser, G., *Ḥunayn ibn Isḥâq und seine Schule. Sprach- und literaturgeschichtliche Untersuchungen zu den arabischen Hippokrates- und Galen- Übersetzungen* (Leiden, 1913)

Blumenthal, H. J., "529 and its Sequel: What Happened to the Academy", *Byzantion* 48 (1978) 369-385

Brock, S. P., "Syriac Attitudes to Greek Learning", στο *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, ed. by N. Garsoian, T. Mathews, R. Thompson (Washington D.C., 1982), 17-34, ανατυπώθηκε στο S. P. Brock, *Syriac Perspectives on Late Antiquity* (London, 1984)

Browne, E. G., *Arabic Medicine* (Cambridge, 1921)

Cameron, Alan, «The Last Days of the Academy of Athens», *Proceedings of the Cambridge Philological Society N.S.* 15 (1965) 7-29

Cameron, Averil, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1969) 67-183

Carra de Vaux, B., "Les Mécaniques ou l' Élevateur de Héron d' Alexandrie, publiées pour la première fois sur la version arabe de Qostà ibn Lûqâ", *Journal Asiatique* s. 9, 1 (1893) 386-472; 2 (1893) 152-269, 420-514. Ανατυπώθηκε ως βιβλίο με τον ίδιο τίτλο (Paris, 1894). Νέα ανατύπωση: *Facsimile of Carra de Vaux' 1894* ed. with an introduction by D. R. Hill and commentaries by A. G. Drachmann (Paris, 1988)

Daiber, H., *Bibliography of Islamic Philosophy*, τόμοι 1-2 (Leiden, Boston, Köln, 1999)

Dhanani, A., *The Physical Theory of Kalâm. Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazilî Cosmology* (Leiden, 1994)

Dietrich, A., *Dioscurides Triumphans. Ein anonymer arabischer Kommentar (ende 12.Jahrh. n. Chr.) zur Materia Medica. Arabischer Text nebst kommentierter deutscher Übersetzung*. T. 1. 2., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Klasse, Folge 3, Nr. 172, 173 (Göttingen, 1988)

Dubler, C. E., "Die 'Materia Medica' unter den Muslimen des Mittelalters", στο *Sudhoffs Archiv* 43 (1959) 329-350

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

EI² = *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, τόμοι 1-11 (Leiden, 1960 - 2002)

Endress, G., "Die wissenschaftliche Literatur", στο *Grundriss der arabischen Philologie*, τόμος 2: *Literaturwissenschaft*, hrsg. von H. Gätje (Wiesbaden, 1987) 400-506; τόμος 3: *Supplement*, hrsg. von W. Fischer (Wiesbaden, 1992) 3-152

—, "The Circle of al-Kindî", στο *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*, ed. by G. Endress and R. Kruk (Leiden, 1997) 43-76

van Ess, J., *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, τόμοι 1-6, (Berlin, 1991-97)

Γιαννάκης, Η., "Η μετάδοση της ελληνικής φιλοσοφίας στους Άραβες", στο *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20ό Αιώνα*. Τόμος Α΄, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο (Πάτρα, 2000) 321-342.

—, "Οι αρχαίες ελληνικές μαθηματικές επιστήμες στην αραβική παράδοση", *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία, Τόμος Λ΄ (2001), Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (Ιωάννινα, 2001) 295-318.

Gutas, D. "Pre-Plotinian Philosophy in Arabic (Other than Platonism and Aristotelianism): A Review of the Sources" στο *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, ed. by H. Temporini and W. Haase, Part II, τόμος. 36.7 (Berlin, New York, 1993), 4939-73

—, "The 'Alexandria to Baghdad' Complex of Narratives. A Contribution to the Study of Philosophical and Medical Historiography among the Arabs", *Documenti e Studi sulla Tradizione Filosofia Medievale*, 10 (1999) 155-193

—, *Greek Thought, Arabic Culture, The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ʿAbbâsid Society (2nd-4th /8th-10th Centuries)* (London and New York, 1998)

Hill, D. R., "Mathematics and Applied Science", στο *Religion, Learning and Science in the ʿAbbasid Period*, ed. by M. J. L. Young *et al.* (Cambridge, 1990) 248-273

Hitti, Ph. K., *History of the Arabs*, Tenth Edition (London, 1970)

Ibn an-Nadîm, M., *Fihrist*, ed. by G. Flügel, τόμοι 1-2 (Leipzig, 1871-2)

Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah*, transl. by F. Rosenthal, Second Edition, (Princeton, 1967), abridged and edited by N. J. Dawood (London, 1967)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ibn Nubâta, *Sarḥ al-'uyûn fî sharḥ risâlat Ibn Zaydûn*, ed. by M. Abû l-Faḍl Ibrâhîm (Cairo, 1964)

Isaacs, H. D., "Arabic Medical Literature" στο *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*, ed. by M. J. L. Young *et al.*, (Cambridge, 1990) 342-363

Klein-Franke, F., "Zur Überlieferung der platonischen Schriften im Islam", *Israel Oriental Studies* 3 (1973) 120-39

Kraus, P., "Zu Ibn al-Muqaffa'", *Rivista degli Studi Orientali* 14 (1934) 1-20

Kraye, J., Ryan, W. F. and Schmitt, C. B. (eds.), *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages. The Theology and Other Texts*, Warburg Institute Surveys and Texts XI (London, 1986)

Kühn, C. G., *Claudii Galeni opera omnia*, τόμοι 1-20 (Leipzig, 1821-33)

Lindberg, D. C., "The Transmission of Greek and Arabic Learning to the West", στο *Science in the Middle Ages*, ed. by D. C. Linderg (Chicago, 1978) 52-90

Massignon, L., "Inventaire de la littérature hermétique arabe", *Opera Minora*, τόμος I (Beirut, 1963) 650-666

Nawas, J. A., "The Miḥna of 218 A. H. /833 A. D. Revisited: An Empirical Study", *Journal of the American Oriental Society* 116 (1996) 698-708

Πεντάκη, Γ., *Το Ιερό Κοράνιο* (Αθήνα, 1928. Ανατύπωση 1994)

Peters, F. E., *Aristoteles Arabus* (Leiden, 1968)

van Riet, S., "De Bagdad à Tolède, ou la transmission de la culture arabe à l' Occident latin", στο *Église et enseignement, Colloque*, Univerité libre de Bruxelles, Faculté de philosophie et lettres, Travaux 67 (Bruxelles, 1977). 47-56

Rosenthal, F., "On the Knowledge of Plato's Philosophy in the Islamic World", *Islamic Culture* 14 (1940) 387-422; 15 (1941) 396-8. Ανατυπώθηκε στο F. Rosenthal, *Greek Philosophy in the Arab World*, no. II (Aldershot, 1990)

Sabra, A. I., "The Scientific Enterprise", στο *The World of Islam. Faith, People, Culture*, ed. by B. Lewis (London, 1976. Ανατύπωση 1997) 181-200.

Sezgin, F., *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τόμοι 1-12 ως σήμερα (Leiden and Frankfurt, 1967 -)

Sprengling, M., "From Persian to Arabic", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56 (1939) 175-224, 325-36; 57 (1940) 302-5

Strohmaier, G., "Der syrische und der arabische Galen", στο *Aufstieg und*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Niedergang der Römischen Welt, ed. by H. Temporini and W. Haase, Part II, τόμος 37.2 (Berlin, New York, 1994) 1987-2017

Ullmann, M., *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* (Leiden, Köln, 1972)

—, *Islamic Medicine* (Edinburgh, 1978)

Ṭayfûr, A., Kitâb Baġdâd, ed. by H. Keller, τόμοι, 2 (Leipzig, 1908)

Walzer, R., *Al-Farabi and the Perfect State: Abû Nasr al-Fârâbî's Mabâdi' ârâ' ahl al-madîna al-fâdila* (Oxford, 1985)

—, *Galen on Medical Experience* (London, 1944)

—, "Fragmenta graeca in litteris arabicis. I. Palladios and Aristotle", *The Journal of the Royal Asiatic Society* (1939) 407-422

Wilson, N. G., *Scholars of Byzantium* (London, 1983)

Zakeri, M., "'Alî ibn 'Ubaida ar-Raihâni. A Forgotten Belletrist (*adîb*) and Pahlavi Translator", *Oriens* 34 (1934) 76-102

Zimmermann, F. W., "The Origins of the So-Called Theology of Aristotle", στο *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages*, ed. by J. Kraye, W. F. Ryan and C. B. Schmitt, Warburg Institute Studies and Texts XI (London, 1986) 110-240.

—, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, The British Academy, Classical and Medieval Logic Texts III (Oxford, 1981)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

SUMMARY

INFLUENCES OF THE ANCIENT GREEK THOUGHT
ON THE ARABIC CULTURE

by
Elias Giannakis

The paper aims at giving a short account of the influences the ancient Greek medical, philosophical and scientific thought exerted on the genesis and the formation of the medieval Arabic culture. The degree of acceptance of Greek authorities in the court and some circles of the ʿAbbâsid society in the 9th c. A. D. is illustrated by the dream of al-Ma'mûn and other stories. There follows a short account of the infiltration of Greek thought through the Persian and Syrian traditions into the Islamic society and culture now under formation. Next, examples are given of some of the most important ancient Greek works in the fields of medicine, philosophy, mathematics and other sciences translated into Arabic, with references to patrons and distinguished translators. Finally, it is shown that the Muslims, (Arabs and non-Arabs), not only studied the translated Greek originals but also wrote commentaries and independent treatises on the problems raised by these works. Furthermore, they adopted the literary forms, the reasoning and argumentation developed by the Greeks, and initiated a tradition in the Arabic language in mathematics, technology, medicine and philosophy. Even the pure Islamic sciences, i.e. grammar, philology, Qur'ânic studies, theology, and law, were influenced by the Greek art of argumentation, especially the syllogism.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ